

РОЗДІЛ V. МОВНІ КОНТРАСТИ: ПОШУК УНІКАЛЬНОГО НА ТЛІ УНІВЕРСАЛЬНОГО

УДК 81'371+81'374

Маргарита Жуйкова
(м. Луцьк, Україна)

ЕМПІРИЧНИЙ КОМПОНЕНТ У СЛОВНИКОВИХ ДЕФІНІЦІЯХ

На організацію будь-якої мови, зокрема, її семантичної підсистеми, впливає універсальність перцептивної та когнітивної діяльності людини незалежно від її расової, культурної, соціальної чи іншої приналежності. Лексикографічна практика, спрямована на задоволення потреб користувачів, відбиває різноманітну пізнавальну діяльність людини. На побудові словникових дефініцій позначаються загальні принципи людського пізнання, такі як виокремлення об'єкта з континуума перцептивної інформації, його категоризація, виділення розрізнювальних ознак у межах субкатегорії, формування прототипу, а також зіставлення та порівняння об'єктів одного категоріального рівня. Зміст словникових дефініцій визначається не лише рівнем пізнання та усвідомлення певного явища, позначеного лексемою, а й іншими чинниками, зокрема, певними світоглядними настановами лінгвістів-лексикографів як членів мовно-культурного колективу.

Відповідно до основних положень наукових теорій про структуру лексичного значення та його зміст (К. Льюїс, Р. Карнап, Ю. Апресян, І. Арнольд, І. Кобозева, М. Комлев, Г. Колшанський, М. Нікітін, Й. Стернін, Д. Шмельов та ін.), лексичне значення більшості слів не є монолітним і розпадається на окремі макро- та мікрокомпоненти, які містять різні види інформації. Існує багато поглядів на природу лексичного значення; їх об'єднує усвідомлення того, що це інформація про позамовний світ, «прив'язана» до мовного знака конкретної мови в конкретний час її існування. Див. визначення В. Гака: «Лексичне значення – зміст слова, який відбиває у свідомості і закріплює в ній уявлення про предмет, властивість, процес, явище і т. д.» [1, с. 262]. Загальновідомо, що словникові дефініції призначені для експлікації лексичного значення. Побудова адекватної дефініції лексичного значення є не лише завданням практичної лексикографії, а й складною теоретичною проблемою [4, с. 70–73]. До словникового тлумачення лексичного значення, як правило, висувається вимога бути засобом ідентифікації певного предмета чи явища, що досягається завдяки відбиттю у дефініції їх суттєвих, невід'ємних ознак. Разом з тим не можна не погодитися з думкою науковців про те, що існує змістове розходження між реальним значенням мовного знака і тим, як цей знак описується у тлумачних словниках. З. Попова та Й. Стернін вказують на те, що словникова дефініція лексеми, тобто експлікація її лексичного значення у словнику, є лише певним штучним конструктом, змодельованим лексикографами «спеціально для представлення слова у словниках» [8, с. 95]. Пор. твердження М. Нікітіна: «Мовні значення – це аж ніяк не визначення або тлумачення в тлумачних словниках, а поняття також не зводяться до суворих і розгорнутих визначень у наукових трактатах. І те й інше

має місце у голові людини, і вони відрізняються одне від одного як форми мислення різного роду і різного рівня» [6, с. 15].

Представлені у словниках моделі опису семантики можуть бути більшою чи меншою мірою вдалими, суб'єктивними, ідеологічно навантаженими, залежними від соціально-історичних умов життя суспільства, рівня розвитку науки та освіти тощо. Між лексикографічним описом лексичного значення та психологічною реальністю – інформацією, яку мовці пов'язують з певним словом, часто наявні суттєві кількісні та якісні розходження; реальні психологічні значення слів можна виявляти як в масиві текстів, створених мовцями в ході використання мови, так і в спеціальних лінгвістичних експериментах.

Давно помічено, що не всі лексеми можуть бути витлумачені у словниках вербально, за допомогою засобів метамовного опису, оскільки певна інформація, інколи визначальна для ідентифікації слова, перебуває на екстравербальному рівні. Серед базової лексики кожної мови важливе місце посідають лексеми, в яких кодується тілесний досвід людини, інформація, що надходить через канали відчуттів (зір, слух, смак, дотик, нюх), отже, в лексичному значенні таких слів наявний так званий емпіричний компонент. У тих випадках, коли перцептивно-емпіричні складові в лексичному значенні домінують, перед лексикографами постає складна проблема експлікації вербальними засобами змісту знаків, що кодують інформацію, сприйняту органами відчуттів. У практичному словникарстві ця проблема часто розв'язується шляхом розміщення на сторінці того чи того зображення, тобто використовується спрощений різновид остенсивного визначення. Такий спосіб подачі перцептивної інформації має свої переваги і недоліки: зображення може дати уявлення про позамовний об'єкт і доповнити вербальне визначення лише в тих випадках, коли емпіричний компонент містить результати статичного зорового сприйняття (демонструє ціле та його частини, їхні відносні розміри, взаємне розташування, інколи забарвлення). Якщо ж лексема кодує рухи тіла, звуки, запахи, смаки та інші тілесні відчуття людини, то картинка виявляється малоінформативною.

Метою і завданнями статті є розгляд способів лексикографічного опису мовних одиниць, у структурі яких наявний емпіричний складник. Матеріалом дослідження є дефініції із словників різних мов (п'яти слов'янських, а також англійської, німецької та італійської).

Як відомо, найбільш вагомими для людського пізнання є зоровий та слуховий канали, однак в багатьох випадках людина отримує важливі знання про світ іншими способами (через відчуття предметів на дотик, на смак, на нюх, через просторове усвідомлення власного тіла або шляхом осмислення процесів, які в ньому відбуваються, та багато іншого). «Появу найменувань якихось предметів чи явищ неможливо уявити поза людським досвідом. Людина не могла створити прикметники типу *світлий, темний, холодний*, або іменники типу *вовк, ліс, вир* і т.п. без попереднього ознайомлення з цими властивостями і предметами в досвіді» [9, с. 147–148]. Пізнання довколишнього світу узагальнювалось у змісті концептів і паралельно закріплювалось у лексичному значенні відповідних лексем.

Значна частина конкретної лексики (передусім іменники) визначається у словниках шляхом поєднання як емпірично-наочних, так і абстрагованих ознак.

Як правило, емпіричний компонент включається у сигніфікативний компонент дефініції шляхом вказівки на певні властивості предмета чи явища, сприйняті органами відчуттів. Напр., в одному із словників англійської мови подано таке визначення кунжуту: *sesame* «a herbaceous tropical and subtropical plant with small flat seeds, used as food and yielding a bland, pale yellow oil used in salads, margarine and soap and as a laxative» «трав'яниста тропічна та субтропічна рослина з дрібним пласким насінням, яку вживають у їжу і з якої добувають світло-жовту олію без смаку і запаху, яку використовують в салатах, маргаринах, у виробництві мила, а також як проносне» [NW, p. 911]. У цій дефініції вказано на форму і розмір насіння, а також на властивості кунжутної олії (світлий колір, відсутність смаку і запаху), тобто на знання, що людина набуває тільки через тілесний досвід.

Варто зазначити, що у словникових визначеннях відносно повно представлена та емпірична інформація, яка є результатом зорового пізнання конкретних об'єктів. Вербальний опис охоплює багато ознак, сприйнятих через зір: форму та розмір об'єкта, його складові частини, їх кількість, взаємне розташування, колір та інше. Пор. визначення південного дерева катальпи: *Catalpa* «a member of *Catalpa*, fam. *Bignoniaceae*, a genus of trees with heart-shaped leaves and long racemes of flowers and long pods» «член роду катальпа родини бігніонієвих, рід дерев з серцевидними листками і довгими гронами квітів і довгастих стручків» [NW, p. 154]. Тут експлікуються такі візуально сприйняті ознаки рослини: форма листя, наявність квітів, форма суцвіття, форма плодів (проте залишаються поза лексикографічним описом можлива висота дерева, розмір крони, листя та плодів, колір квітів, кори та багато іншого).

Параметри, які найчастіше трапляються в дефініціях конкретної лексики, стосуються вражень від споглядання статичних об'єктів. Якщо ж зовнішній об'єкт певним чином рухається, то людина включає у відповідну концептуальну структуру узагальнені враження від спостережень за способом руху, його темпом, фазами зміни стану, динамікою поведінки живого об'єкта тощо, і ці ознаки в певний спосіб мали би відбиватися у словникових дефініціях. Натомість опис таких ознак або мінімізується, або взагалі опускається.

Наприклад, слово *маятник* позначає предмет, який знаходиться в коливальному русі. Визначення цього іменника у словниках російської мови будуються переважно через ознаки статичних складників маятника: «стержень с небольшим отвесом-кружком, совершающий колебания около неподвижной точки или оси» [Ож.]; «качающееся тяжелое тело на стержне, прикрепленном верхним концом к неподвижной точке» [Уш.]. На рух маятника в цих дефініціях вказують лише компоненти «совершающий колебания» та «качающееся (тело)». Очевидно, що обидва визначення розраховані на носіїв мови, які знають, що таке *качаться* і *колебаться*, із свого практичного досвіду. На те, що коливальний рух маятника є його доміантною і невід'ємною ознакою, вказує існування в російській мові сталого порівняння *ходит как маятник (маятником)*, яке маркує певну поведінку людини. У деяких словниках цей компаративний зворот лише фіксується і не тлумачиться, наприклад, у [БАС¹ 6, с. 738], тобто укладачі словника вважають його значення самоочевидним. Натомість С. Ожегов подає

цей вираз з поясненням: «*ходить как м.* (непрерывно взад и вперед)», таким чином фіксуючи ті динамічні компоненти руху маятника, які залишилися неназваними в дефініції іменника. Якщо маятник запущений, то його кінець доходить до крайньої лівої точки і продовжує рух в іншому напрямку, до крайньої правої точки; цей рух повторюється багато разів і сприймається спостерігачем як рівномірний, без зупинок і стрибків. Ці зорові враження від руху маятника, добре відомі тим, хто мав справу з відповідними настінними чи кабінетними годинниками, і покладені в основу метафоричного перенесення.

Словникові дефініції англійського слова *pendulum* (маятник) також мінімізовано подають динамічний складник, див., наприклад, таке визначення: «a body so suspended from a fixed point as to move to and fro by the action of gravity and acquired momentum» «тіло, таким способом підвішене до нерухомої точки, щоб рухатися вперед і назад під дією сили тяжіння і придбаного імпульсу» [Webster]. Тут використано вираз «*to move to and fro*», який семантично еквівалентний дієслову *коливатися, колебаться*, тобто нічого нового до опису характеру руху не додається. Інший словник виділяє як релевантні деякі аспекти зовнішнього устрою маятника та його призначення, уникаючи наукової термінології: «a long metal stick with a weight at the bottom that swings regularly from side to side to control the working of a clock» «довга металева палиця з вантажем знизу, яка регулярно гойдається з боку в бік, щоб контролювати роботу годинника» [LDOCE]. Зорові враження від динамічного аспекту руху маятника відбито в цій дефініції через два складники: «рух регулярний», «рух з боку в бік», що більшою мірою відповідає уявленням і знанням пересічного носія мови. Загалом укладачі сучасних тлумачних словників намагаються побудувати більш строгу, наукову дефініцію слова на позначення маятника, що призводить до зменшення в ній емпіричних компонентів, пор.: *wahadło* «ciało zawieszzone na osi i poruszające się ruchem okresowym wokół położenia równowagi pod wpływem siły ciężkości, stosowane najczęściej w urządzeniach do pomiarów siły, czasu, przyspieszenia itp. (np. w wagach, zegarach)» «тіло, що підвішене на осі і рухається періодично навколо положення рівноваги під впливом сили тяжіння, використовуване найчастіше в приладах для вимірювання сили, часу, пришвидшення (наприклад, у вагах, годинниках)» [SJP].

Загалом динамічні складники концептів дуже обмежено вводяться у словникові дефініції. Для прикладу розгляньмо різні тлумачення лексеми *венгерка* на позначення певного танцю, що їх подають словники української та російської мов. Будь-які номінації танців кодують складне поєднання певних рухів тіла людини, що танцює, та відповідної музики, а структура однойменного концепту містить динамічний, ритмічний та музичний компоненти. Проте словникові дефініції не фіксують інформацію такого роду. *Венгерка* визначається таким чином: «бальний танець і музика до нього, створені на основі угорських народних танців і мелодій; чардаш» [СУМ 1, с. 324]; «народный и бальный быстрый танец венгерского происхождения» [Ож.]; «бальный танец, в основу которого положены движения и мелодии, характерные для венгерских народных танцев» [МАС]; «заимствованный из Венгрии танец» [Уш.]. Характерно, що всі ці тлумачення включають компонент, який стосується

походження танцю і дозволяє усвідомити мотивацію його назви. Лише одне визначення містить вказівку на перцептивну ознаку, що характеризує темп танцю і сприймається як зором, так і слухом («быстрый»). Очевидно, що наведені дефініції неспроможні дати носію мови достатнього уявлення про значення слова і розкрити необхідні ознаки позначуваного явища. Оскільки танці становлять єдність музики та рухів людини, то саме ці властивості дозволяють носіям культурної (екстралінгвальної) інформації відрізнити один танець від іншого, але введення у словниковий опис цих перцептивних ознак неможливе через те, що вони не піддаються вербальному вираженню.

Визначальні для орієнтації у світі ознаки певних явищ, сприйняті органами відчуттів і зафіксовані пам'яттю людини, у словникових дефініціях, згідно з принципом редукаціонізму, мали би бути зведені до мінімального набору так званих необхідних та невід'ємних ознак. Проте виділення таких ознак і відмежування їх від масиву периферійних характеристик поняття наштовхується на суттєві труднощі. Свого часу російський дослідник М. Нікітін, окреслюючи у праці «Основи лінгвістичної теорії значення» проблеми експлікації лексичного значення у частини конкретної іменної лексики, точно і влучно описав причини таких труднощів [6]. На жаль, його ідеї не отримали достойного продовження у лінгвістичних розвідках з питань лексичної семантики і лексикографії. На нашу думку, висловлені автором спостереження мають важливе значення для розуміння специфіки сприйняття світу та кодування людиною позамовних явищ. Передусім слід відзначити, що М. Нікітін розділяє погляди своїх попередників (К. Льюїс, Р. Карнап, Й. Стернін) щодо «нерівноцінності» видів понятійної інформації, яка відбивається у лексичному значенні слова, наявність в ній центральної та периферійної зон. Цей поділ відповідає польовій організації змістових компонентів у структурі концепту. Центральну зону лексичного значення, чи його інтенціонал, засновану на базових, невід'ємних ознаках концепту, оточує периферійна зона, імплікаціонал, що містить значно більше семантичних ознак. Природа останніх емпірична, ймовірнісна, стохастична, безпосередньо пов'язана з чуттєвим досвідом людини. Особливо це стосується лексики, яка відображає концепти, що сформовані завдяки безпосередньому перцептивному сприйняттю і базуються на індуктивно-емпіричному узагальненні (пор. інформацію, що кодується лексемами *літо*, *осінь*, *зима*, *весна*). Будь-якій ознаці периферійної зони лексичного значення таких слів (стохастизмів, як їх називає М. Нікітін) притаманна певна міра ймовірності, з якою ознака може виявитися у семантичній структурі. М. Нікітін зазначає, що в семантиці стохастизмів нема «жорсткої границі між інтенціональними та імплікаціональними ознаками. В інтенціоналі чітко визначаються лише родові ознаки (гіперсема), тоді як видові, диференційні ознаки (гіпосеми) не можна встановити з певністю» [7, с. 64]. Як приклад автор наводить словникову дефініцію слова *слон* із словника В. Даля: «известное огромностью своею животное жарких стран», де ознаки «розмір» та «місце поширення», очевидно, не мають статусу необхідних і не вичерпують змісту лексичного значення, їхнє місце швидше серед периферійних ознак, а не в ядрі. Тим більше очевидно, що вони, і тільки вони, не можуть уважатися «розрізнявальними ознаками» лексеми

слон. Це підтверджується дефініціями інших словників, де, як правило, вказуються інші зовнішні ознаки слона. Пор. визначення лексеми *śłoń* у словнику польської мови: «zwierzę z rodziny o tej samej nazwie (Elephantidae), z rzędu trąbowców, największy roślinożerny ssak lądowy o masywnej budowie ciała, pokrytego bezwłosa, pomarszczoną skórą, o słupowatych nogach, głowie z długą chwytną trąbą, będącą narządem powonienia i z 2 potężnymi siekaczami w szczęce górnej, rosnącymi przez całe życie, zwanymi potocznie kłami (dostarczającymi tzw. kości słoniowej); do dziś utrzymały się 2 gatunki: śłoń afrykański i śłoń indyjski» [SJP]. Крім енциклопедичної інформації про те, що до нашого часу дожили два види: індійські та африканські слони, дефініція містить вказівки на а) масивну будову тіла, б) зморщену шкіру, що не має волосяного покриву, в) товсті ноги, г) довгий хобот, г) два ікла. До того ж користувачам повідомляється, що ікла, розташовані у верхній щелепі, ростуть у слонів протягом усього життя і служать джерелом так званої слонової кістки. Отже, питання про те, яке з двох визначень краще: лаконічне зі словника В. Даля чи розлоге із словника польської мови, виглядає взагалі погано поставленим, бо це проблема не лінгвістики, а вимог, очікувань, вподобань користувача словника.

Розгляньмо словниковий опис лексем, що стосуються стану людини, яка випила забагато алкоголю (*n'яний, pijany, drunk, betrunken*). На перший погляд, у цьому випадку нема потреби вводити в дефініцію емпіричні компоненти, бо вони не виявляються настільки виразно, як в лексичному значенні імен – назв танців. Пор., наприклад, визначення із словника англійської мови: *drunk* «intoxicated with alcohol to the extent of losing control over normal physical and mental functions» (*n'яний* «інтоксикований алкоголем до стадії втрати контролю над нормальними фізичними і ментальними функціями») [Collins]. Проте для ідентифікації певної особи як п'яної, а також визначення міри сп'яніння людини потрібно активізувати ті концептуальні структури, в яких міститься комплексна інформація про зовнішній вигляд та поведінку п'яного. Концепт «П'ЯНИЙ», сформований на основі колективних спостережень за поведінкою людей, що перебувають під впливом алкоголю, може бути представлений як набір певних динамічних сцен, джерелом яких виступає як перцептивний, тілесний досвід, так і вербальні форми передачі інформації. Серед перцептивно сприйнятих ознак п'яного виділяються нетверда хода, заточування, падіння, неможливість сконцентрувати погляд, намагання співати та веселитися, неконтрольовані крики; чіпляння до інших осіб, намагання з ними цілуватися, обійматися чи битися; погане володіння язиком, вживання лайок; блювання, поганий запах з роту та інші, що у дефініції, наведеній вище, кодується компонентом «losing control over normal physical and mental functions». Іменник *n'яний* належить до типових стохастизмів, оскільки в його значенні присутні численні периферійні семи, що можуть визначатися, окрім всього іншого, і ментальністю народу, і культурними традиціями певного суспільства, і соціально-економічними умовами життя.

Як ми показали в одній з наших статей, поведінка п'яного доволі докладно описується у розмовних фразеологічних одиницях із прозорою внутрішньою формою. Так, в українській мові зафіксовано чимало фразем, що стосуються як динамічних, так і статичних компонентів скрипту «поведінка п'яного». До

динамічних компонентів, організованих у певну послідовність (сценарій), належать такі: п'яний заточується при ходінні, не може просуватися прямо вперед, його хитає (наприклад, *бублики ногами малювати, круги випикує, виводити рогалики, всю дорогу хрестити, ногами кросворд розгадувати, нога за ногу чіпляється, як качки заганяє, табун качок жене*); він зачіпає тілом певні предмети, що знаходять обабіч; зупиняється під час ходи і тримається за опору, щоб не впасти; пересувається на колінах чи повзе; спотикається, падає і знов встає; зрештою падає на дорозі і довго не може встати; п'яний часто валяється в багні і вимазується. Крім того, п'яний не може сконцентрувати свій погляд, у нього заплітається язик, трусяться руки [докладніше див. 2].

Фраземи такого типу засвідчують, що у лексичному значенні слів, що стосуються стану сп'яніння, наявний емпіричний складник, представлений численними динамічними та статичними ознаками. Попри те, що описати набір цих ознак в принципі можливо (наприклад, вибравши їх з текстів художньої літератури), питання, які з них мають статус необхідних і невід'ємних, очевидно, виглядає поставленим некоректно. Набір периферійних характеристик п'яного, які відповідають перцептивно сприйнятим концептуальним ознакам, експлікується не лише через тексти та фразеологічні одиниці; його можна частково виявити і в асоціативних експериментах. Так, за даними «Русского ассоциативного словаря», в полі слова-стимулу *пьяный* є такі реакції: *упал, валяется, лежит, забор, лужа, обочина, дебош* [РАС]; вони відповідають наявним у свідомості мовців фрагментам скрипту «поведінка п'яного».

У словниковій практиці тлумачення лексем, які співвідносяться із станом п'яної людини, здебільшого включає не наочно-емпіричні характеристики, а вказівку на причини такого стану, тобто інтенціональну, невід'ємну ознаку:

drunk «intoxicated with alcohol» «інтоксикований алкоголем» [Collins],

pijany «odurzony alkoholem, nietrzeźwy» «одурманений алкоголем, нетверезий» [SJP];

betrunken «von Alkohol berauscht» «в стані алкогольного сп'яніння» [DU];

betrunken «unter starkem Alkoholeinfluss» «під сильним впливом алкоголю» [Farlex];

betrunken «in dem Zustand, in dem man sich befindet, wenn man zu viel Alkohol getrunken hat» «в стані, в якому перебуває особа, коли випито надмірно багато алкоголю» [Farlex];

пьяный «находящийся под действием выпитого спиртного» [МАС].

У тих нечисленних випадках, коли в дефініції згадано наслідки надмірного вживання алкоголю («to the extent of losing control over normal physical and mental functions», «having drunk so much alcohol that it is impossible to think or speak clearly» «той, що випив так багато алкоголю, що не може ясно думати і говорити» [OALE]; «unable to control your behaviour, speech etc because you have drunk too much alcohol» «бути неспроможним контролювати поведінку, мовлення і под., через те, що випито надто багато алкоголю» [LDOCE]), вербальний опис виявляється надто абстрактним і не дає уявлення про сприйняті органами відчуттів спостерігача характеристики п'яного. Єдина відома нам дефініція, куди введено принаймні одну наочно-чуттєву ознаку, – визначення прикметника *ubriaco* з тлумачного словника

італійської мови: *ubriaco* «che ha la mente offuscata e il passo barcollante per aver bevuto alcolici in quantità eccessiva» «такий, що має затемнений розум і нетверду ходу через випитий у надмірній кількості алкоголь» [DF, p. 1057].

Семантичні компоненти, що містять інформацію про наочні наслідки надмірного вживання алкоголю, часто взагалі не включаються у дефініції відповідних лексем. Наприклад, у тлумачному словнику російської мови за ред. Д. Ушакова емпіричний компонент цілком відсутній, див.:

пьяный «нетрезвый, сильно охмелевший, напившийся спиртного»;

нетрезвый «находящийся в состоянии опьянения, пьяный»;

опьянение «состояние пьянящего или опьяневшего»;

опьянет «сов[ершенный вид] к *пьянет*»;

пьянет «становиться пьяным, охмелевшим» [Уш.].

Аналогічно описана група спільнокореневих лексем, що вербалізують концепт «П'ЯНИЙ», у «Словнику української мови» в 11 т. Тут відсутня навіть інтенціональна ознака, яка вводиться у дефініції найчастіше (надмірне вживання алкогольних напоїв як причина сп'яніння):

п'яний «який перебуває у стані сп'яніння; нетверезий» [СУМ 8, с. 417];

нетверезий «який перебуває у стані сп'яніння; п'яний» [СУМ 5, с. 394];

тверезий «не п'яний (про людину, її стан)» [СУМ 10, с. 50];

сп'яніння «стан за значенням *сп'яніти*» [СУМ 9, с. 618];

сп'яніти «док[онане] до *п'яніти*» [СУМ 9, с. 618];

п'яніти «приходить в стан сп'яніння» [СУМ 8, с. 418].

Наведена група дефініцій є прикладом (на жаль, не поодиноким) граничної мінімізації словникового опису, адже тут не представлено жодного незалежного визначення, натомість подано перехресні відсилки до синонімів чи спільнокореневих слів. Такого роду опис з перехресними відсилками, що творять замкнене коло, очевидно, не дає користувачу словника уявлення про лексичні значення наведених слів.

Інший поширений спосіб лексикографічного представлення слів з емпіричним компонентом полягає у відсилці до синонімічних мовних одиниць. Такий прийом часто застосовується при тлумаченні якісних прикметників, значення яких не розчленовується на окремі складники: *light* (яскравий) «aglow, bright, brilliant, glowing, illuminated, luminous, lustrous, shining, sunny, well-lighted, well-lit» [Collins]; *jasny* (яскравий) «świecaący, pałący się, błyszczący; jaskrawy, oślepiający» [SJP], *глухой* «незвонкий, приглушенный, неясный (о звуках, обычно низких)» [МАС]; *звонкий* «звучный, громкий, отчетливо звучащий» [МАС]; *высокий* «тонкий, пронизливый (про звук, голос і т. ін.)» [СУМ 1, с. 492]; *алый* «светло-красный» [МАС]. У семантиці наведених прикметників представлена інформація, що надходить до свідомості людини через зір і слух.

Загалом в тих випадках, коли названа словом ознака чи стан сприймаються виключно перцептивно, а їх значення є цілісним і не може бути розчленовано на складники, для створення дефініції застосовується опис через семантично близьке слово, часто із залученням уточнювальних одиниць. Цей спосіб дозволяє створити словникову ілюзію – вербальний квазіопис значення тих слів, які в

принципі не можуть бути описані засобами мови, бо належать до екстравербальної сфери людського досвіду.

Розгляньмо словникове опрацювання слів на позначення тілесного стану, який кодується лексемою *біль* та її еквівалентами в інших мовах. Ці слова не можуть бути витлумачені через називання набору необхідних ознак, оскільки у відповідному концепті домінує цілісне, нерозчленоване фізичне відчуття суб'єкта свідомості, яке переважно не має зовнішніх проявів і тому неприступне для спостереження ззовні. У дефініції часто включають відсилки до близьких за значенням одиниць на кшталт *страдание, cierpienie, suffering, hurt, discomfort*, пор.:

боль «ощущение физического или нравственного страдания» [МАС];

боль «ощущение физического страдания» [БАС² 1, с. 694];

ból «wrażenie zmysłowe, cierpienie powstające pod wpływem bodźców uszkadzających tkankę» «тілесне відчуття, страждання, що виникає під впливом чинників, що пошкоджують тканину» [SJP];

ból «zmysłowe wrażenie cierpienia, powstałe wskutek podrażnienia nerwów czuciowych» «тілесне відчуття страждання, що виникає внаслідок подразнення сенсорних нервів» [Dor.];

pain «the sensation of acute physical hurt or discomfort caused by injury, illness, etc» «відчуття гострого фізичного страждання або дискомфорту, викликані травмами, хворобами» [Collins];

pain «the feelings that you have in your body when you have been hurt or when you are ill/sick» «тілесні відчуття, які ви маєте, якщо ви постраждали чи хворієте» [OALE];

pain «suffering of mind or body» «страждання розуму чи тіла» [H2, p. 99];

Schmerz «eine unangenehme körperliche Empfindung, die von einem Körperteil / einer Körperregion ausgeht» «неприємне фізичне відчуття, що виникає в тілі або його частині» [Farlex];

Schmerz «das unangenehme Gefühl im Körper, wenn man verletzt od. krank ist» «неприємне тілесне відчуття того, хто травмований чи хворий» [Farlex].

В найбільш розгорнутих словникових дефініціях вказано не на саме відчуття людини, а на причини стану, за якого людина переживає такі відчуття (травми, хвороби, пошкодження організму). Характерно, що слова *боль, страдание, мучение, мука* визначаються у словниках російської мови одне через друге, що також свідчить про неможливість описати їх вербально:

страдание «физическая или нравственная боль; мука, мучение» [МАС];
страдание «физическая или нравственная боль, мучение» [Ож.];

мука «сильное физическое или нравственное страдание» [МАС]; *мука* «сильное физическое или нравственное страдание; мучение» [БАС¹ 6, с. 1357];

мучение «состояние того, кого мучат или кто мучится; мука, страдание» [БАС¹ 6, с. 1397].

Аналогічно будуються дефініції лексем на позначення інших хворобливих станів без зовнішніх ознак, наприклад, запаморочення, нудота. Так, російська лексема *тошнота* («неприятное, томительное ощущение, предшествующее рвоте, а также состояние того, кого позывает к рвоте; дурнота» [МАС]) містить

оцінку відчуття, вказівку на фізіологічну дію, яка може відбутися після нудоти, а також синонім.

Неможливість висловити вербально, що таке біль, які саме відчуття переживає людина в такому стані, виявляється не лише на рівні словникового опису відповідних лексем. Невипадково значна частина найменувань хворобливих станів, зокрема болів різного типу, в різних частинах та органах тіла, виникла у східнослов'янських мовах внаслідок процесів вторинної номінації, на основі агентивних дієслів з конкретною семантикою впливу (*різати, крутити, пекти, стріляти, колоти, тягнути, ханати, тиснути, трусити* тощо). Ці дієслова, окрім всього іншого, є проявом намагання описати зрозумілим способом ту інформацію, що не вербалізується, а лише відчувається тілесно; див. докладніше про генезу безособових форм з семантикою больових відчуттів у нашій статті [3].

Найбільш ефективним способом експлікації лексичного значення слів з емпіричним компонентом є так званий остенсивний опис, при якому лексичне значення не описується словами, а демонструється через відсилку до доступних сприйняттю предметів, явищ, ситуацій чи дій. Остенсивні дефініції апелюють до набутого носіями мови колективного досвіду, відсилають його до узагальнених уявлень про типові явища. Вище ми навели тлумачення слова *pain*, побудоване як остенсивне: «the feelings that you have in your body when you have been hurt or when you are ill /sick»; оскільки в ній міститься апеляція до власних відчуттів суб'єкта свідомості, то така дефініція зрозуміла кожному, хто хоч раз відчував біль.

Найчастіше у словниковій практиці остенсивний спосіб опису лексичного значення використовується при тлумаченні прикметників на позначення смаків та базових кольорів спектру. Основою дефініції стає певний іменник (іменники), що називає предмет – типовий носій інваріантної ознаки. Таким чином опис семантики прикметника спирається на усталений зв'язок між предметом та його визначальною характеристикою, який закріплено в культурній практиці певного колективу як стереотипний, а сам предмет набуває статусу прототипу. Під прототипом розуміємо ментальний образ об'єкта як представника певної категорії, сформований людською свідомістю і необхідний для орієнтації у світі [5, с. 144–145]. Прототиповий образ наділяється набором ознак, які мовці виокремлюють із цілісного гештальту, і сприяє ідентифікації (категоризації) нових об'єктів, які з'являються у досвіді.

Так, для визначення лексичного значення прикметника кольору *білий, белый, biały, bílý, white* у тлумачних словниках різних мов використовується відсилка до таких типових предметів білого кольору, як сніг, молоко, зрідка крейда:

білий «який має колір крейди, молока, снігу» [СУМ 1, с. 181];

белый «цвета снега или мела» [Уш.];

biały «mający barwę właściwą śniegowi, mleku [SJP]; «mający bardzo jasną barwę, taką jak mleko» [Dor.];

bílý «mající barvu sněhu, mléka» [SSČ, s. 30];

white «having the colour of fresh snow or of milk» «такий, що має колір свіжого снігу чи молока» [OALE]; «of the colour of fresh snow or common salt» «кольору свіжого снігу чи звичайної солі» [H2, p, 477].

Таким чином, подаючи у словниках вербальні визначення кольороназви, лексикографи включають в них посилання на враження, отримані мовцями від споглядання певних референтів. Важливо, що ознака кольору у такого предмета є невід'ємною, обов'язковою і неваріативною. І хоча в наведених дефініціях не можна виявити один, універсальний для всіх мов референт (найчастіше наводяться комбінації «молоко – сніг», «сніг – крейда», «крейда – молоко – сніг», «сніг – сіль»), проте використання невеликої кількості еталонних об'єктів у словниках різних мов є ознакою того, що вони сприймаються мовцями як загальнозрозумілі, надетнічні прототипи білого кольору.

Прототипами базових кольорів в остенсивних дефініціях виступають природні об'єкти (трава чи листя для зеленого, лимон для жовтого, небо для блакитного, кров для червоного), пор.:

укр. *червоний* «який має забарвлення одного з основних кольорів спектра, що йде перед оранжевим; кольору крові та його близьких відтінків» [СУМ 11, с. 296];

рос. *красный* «имеющий окраску одного из основных цветов спектра, идущего перед оранжевым; цвета крови» [МАС]; «цвета крови, спелых ягод земляники, яркого цветка мака» [Ож.]; «относительно к телам: цветом на кровь похожий» [САР 3, с. 902];

чеськ. *červený* «mající barvu krve» «кольору крові» [SSČ, s. 48];

пол. *czzerwony* «będący koloru pierwszego pasma tęczy, koloru krwi» «кольору першої смуги веселки, кольору крові» [SJP];

англ. *red* «having the colour of blood or fire» «кольору крові чи вогню» [OALE]; «... such as that of a ripe tomato or fresh blood' «такий, як стиглі помідори чи свіжа кров» [Collins];

нім. *rot* «von der Farbe frischen Blutes» «кольору свіжої крові» [DU];

італ. *rosso* «che è del colore del sangue vivo, della porpora, del rubino e sim.» «кольору свіжої крові, пурпуру, рубіна і под.» [NZ, p. 1980].

Всі згадані в цих дефініціях об'єкти належать до натурфактів; очевидно, що ці об'єкти не міняються з плином часу, не залежать від діяльності людини, технічного прогресу, моди тощо. Дефініції червоного у словниках різних мов засвідчують, що саме кров є універсальним прототипом для цього кольору; інші об'єкти, залучені для лексикографічного опису (стигли помідори, суниця; вогонь; мак; рубін, пурпур), мають значно нижчу частоту використання в ролі прототипів і тою чи тою мірою прив'язані до реалій певних культур.

Обговорюючи роль прототипів у побудові когнітивних дефініцій, А. Вежбицька не раз пропонувала описувати кольори так: «*блакитний* – колір, про який думають як про колір неба», або, в розгорнутому пропозитивному вигляді, «*X є блакитний*: колір X-а є таким, як колір неба» [10, с. 193]. Разом з тим дослідниця наголошує на тому, що дефініції такого роду мають певні вади: «Не можна сліпому пояснити, що означає слово *червоний*; не можна також комусь, хто ніколи не відчував заздрості, дати зрозуміти, з чим пов'язується слово, яке позначає цей стан» [10, с. 193]. Інакше кажучи, дефініції остенсивного типу можуть бути незрозумілими особам, які не мають відповідного індивідуального досвіду, однак коли йдеться про досвід мовно-культурного

колективу в цілому, використання прототипів для дефініцій слів з емпірично-наочним компонентом є цілком виправданим.

Вибір прототипу для остенсивного опису слів, як показують словникові дефініції, може визначатися багатьма чинниками, зокрема, він залежить від історії та традицій певного суспільства, від його матеріальної та духовної культури, технічного прогресу, ідеології, нарешті, від вподобань лексикографів. Зупинимось докладніше на словниковому описі трьох прикметників, що позначають базові смаки, в українській, російській, польській, чеській, англійській та італійській мовах (четвертий базовий смаковий прикметник – *солоний* – опускаємо, бо у всіх дефініціях він описується через іменник *сіль*).

Тлумачення слова *солодкий* (*сладкий, słodki, sladký, sweet, dolce*) в різних мовах однотипні і містять відсилки лише до двох референтів, цукру та меду:

укр. *солодкий* «який має приємний смак, власт[ивий] цукрові, медові і т. ін.» [СУМ 9, с. 446];

рос. *сладкий* «имеющий приятный вкус, свойственный сахару, меду и т. п.» [МАС];

пол. *słodki* «mający smak taki jak cukier, miód» «який має смак цукру, меду» [SJP];

чес. *sladký* «mající chuť jako cukr» «який має смак цукру» [SSČ, s. 392];

нім. *süß* «in der Geschmacksrichtung von Zucker oder Honig liegend und meist angenehm schmeckend» «який має смак цукру чи меду, найприємніший смак» [Farlex];

англ. *sweet* «containing or having a taste like sugar» «той, що має або містить смак як у цукру» [LDOCE];

італ. *dolce* «che ha il gradevole sapore proprio dello zucchero, del miele e sim.» «той, що має приємний смак, притаманний цукру, меду і под.» [NZ, p. 728].

Дефініції прикметника *кислий* (*кислый, kwaśny, kyselý, sour, sauer*) найчастіше включають іменник *лимон* (*sour* «like the taste of a lemon» [LDOCE]), а також відсилки до оцту, журавлини, нестиглих плодів: *кислий* «який має своєрідний гострий смак, схожий на смак оцту, лимона тощо» [СУМ 4, с. 153]; *kwaśny* «taki jak smak cytryny, octu, niedojrzałych jabłek» [SJP], *kyselý* «mající chuť jako ocet» [SSČ, s.158], *sauer* «in der Geschmacksrichtung von Essig oder Zitronensaft liegend» «із смаком оцту чи лимонного соку» [Farlex]; *кислый* «имеющий специфический острый вкус (как лимон, уксус, клюква)» [Уш.].

Підтвердженням прототипового статусу лимона, цукру та меду як носіїв ознак «бути кислим», «бути солодким» служать, зокрема, усталені народні порівняння, вживані у багатьох слов'янських мовах, див. [СП, с. 349–350, 549–551]. Широко відомі вирази *кислий як лимон, як оцет, солодкий як цукор, як мед, як патока* (порівн. також семантичний дериват, вживаний у російській мові, *быть кислым как лимон* «бути незадоволеним, без настрою»). У німецькій мові також активно вживаються сталі порівняння *süß wie Zucker, sauer wie Zitronen* [НУФС, с. 34, 203]. Аналогічні типові зв'язки між ознакою та її носієм знаходимо і в асоціативних полях. Так, у російському асоціативному словнику зазначено, що найчастотнішою реакцією на стимул *сладкий* є слово *сахар* (10 реакцій із 103, що складає 10 % всіх поданих відповідей), а на слово-стимул *кислый* – іменник

лимон (107 реакцій із 534, тобто 20 % всіх відповідей) [РАС]. Ці факти служать доказом наявних у свідомості мовців кореляцій між предметами та їхніми сталими ознаками. Таким чином, аналізуючи як словникові дефініції, так і інші мовні явища, можна говорити про існування еталонних носіїв ознак *кислий* та *солодкий*, які виходять за межі якоїсь одної лінгвокультури і мають широке розповсюдження.

Проте опис значення прикметника *гіркий* (*горький, gorzki, hořký, bitter, amaro*), який також в багатьох словниках визначається остенсивно, виявляється значно різноманітнішим. У тих джерелах, де подаються тлумачення з відсилкою до еталонів гіркового смаку, не вдається виділити інваріантний іменник (чи іменники), який можна було би вважати універсальним, надетнічним прототипом для ознаки «бути гірким». Пор. наступні дефініції:

укр. *гіркий* «який має своєрідний їдкий, різкий смак (напр.: хіна, гірчиця)» [СУМ 2, с. 74];

рос. *горький* «имеющий особый неприятный едкий вкус (вкус хины, полыни)» [МАС]; «имеющий острый, неприятный вкус, свойственный полыни, хине, горчице и т. д.» [БАС² 3, с. 266];

пол. *gorzki* «mający ostry, nieprzyjemny smak, taki jak piołun, gorczyca» «той, що має гострий, неприємний смак, як полин, гірчиця» [SJP];

чес. *hořký* «mající chuť jako pelyněk, neslazený čaj» «той, що має смак полину, несолодкого чаю» [SSČ, s. 99];

слов. *horký* «majúci chuť ako blen, palina» «той, що має смак блекоти, полину» [KSSJ, s. 193];

англ. *bitter* «having a strong sharp taste, like black coffee without sugar» «такий, що має сильний, гострий смак, як чорна кава без цукру» [LDOCE]; «having or denoting an unpalatable harsh taste, as the peel of an orange or coffee dregs» «такий, що має неприємний різкий смак, як апельсинова шкірка або кавова гуща» [Collins]; «having a harsh, disagreeably acrid taste, like that of aspirin, quinine, wormwood, or aloes» «такий, що має різкий неприємний смак, як аспірин, хінін, полин чи алое» [Webster];

італ. *amaro* «che ha sapore contrario al dolce, caratteristico della china, dell'assenzio e sim.» «той, що має смак, протилежний солодкому, характерний для хіни, абсенту і под.» [NZ, p. 97].

Цікаво, що набір прототипів гіркового у словниках різних мов не збігаються: словники слов'янських мов подають у дефініціях близький набір імен для ідентифікації гіркоти, куди входять хіна, гірчиця, полин; в італійському словнику в ролі еталону гіркоти вказано не сам полин, а абсент, тобто полинівку (міцний алкогольний напій, настояний на полині). У словниках англійської мови полин і хіна згадано лише в одній дефініції, а в якості типових носіїв гіркового смаку пропонується доволі різноманітний набір об'єктів: чорна кава без цукру, кавовий осад, аспірин, хінін, полин, алое, апельсинова шкірка. У словнику чеської мови в якості еталону гіркового смаку поряд з полином, як не дивно, згаданий несолодкий чай. У словнику словацької мови крім полину носієм гіркового виступає блекота – рослина дуже отруйна. З точки зору сучасної побутової свідомості найбільш

універсальним прототипом гіркою слід визнати чорну каву без цукру, бо її смак добре відомий носіям різних мов, її справді п'ють чи принаймні пробують.

Щодо полину та хіни, часто згадуваних в дефініціях еталонів гіркою, то для сучасних мовців вибір цих об'єктів у якості прототипу може виявитися неочевидним, адже навряд чи багато людей хоч раз у житті пробували їх і знають їх смак. Полин взагалі не вживається в їжу, а хіна (хінін), тобто речовина, виділена з кори хінного дерева (*cortex quinae*), перестала використовуватися в медицині для лікування небезпечної хвороби – тропічної малярії, приблизно з середини ХХ ст., оскільки з'явилися синтетичні лікарські засоби з такою ж дією. Проте в культурній пам'яті багатьох європейських народів, що нараховує майже чотири століття (від першої половини ХVII ст.), хіна продовжує існувати як еталон гірких ліків. Обидва давні стереотипи («хіна гірка», «полин гіркий») продовжують функціонувати у сталих порівняннях різних мов. Так, згідно із матеріалами п'ятимовного словника порівнянь О. Левченко, в сучасному мовленні українців, білорусів, росіян та болгар використовуються порівняння з опорним іменником *хіна* та його відповідниками (*гіркий наче хіна, горкі як хіна, горький как хина, горчив като хинин*) [СП, с. 219], однак такі компаративи характерні радше для книжних стилів. Цікаво, що словники народних компаративних виразів не фіксують порівнянь із словом *хіна*, натомість найчастіше носієм ознаки «бути гірким» виступає *полин*. Зокрема, сталий вираз *гіркий як полин* подав у своїй збірці І. Франко, зауваживши, що в українців полин тісно пов'язаний з уявленнями про гіркість [Фр. 1, с. 331]. Пор. наведену Франком приповідку *На гірку хоробу гіркий полин* (з коментарем «Гірка хороба – лихорадка, на яку найкращий лік – гірка хініна», де зближені полин та хіна за ознакою «бути гірким») [Фр 3, с. 280]. У «Словнику стійких народних порівнянь» О. Юрченка та А. Івченка знаходимо вказівки на два прототипові для українців носії гіркою смаку: *полин, редька* [ССНП, с. 119, 126]. У білоруській народній традиції поширено принаймні чотири прототипи для гіркою смаку: *пальн, дым, перац і чэмер* (укр. *чемериця*) [СБНП, с. 14, 300, 316, 466]. «Большой словарь русских народных сравнений» В. Мокієнка та Т. Нікітіної подає цілу низку еталонів гіркою: *горчица, желчь, полынь, перец, осина, лук, редька* [СРНС, с. 148]. До словника С. Адальберга, де зібрана польська народна фразеологія, увійшли такі порівняння із словом *gorzki: jak piołun, jak chmiel, jak żółć* [Ad., s. 153]. Чехи вживають порівняння *hořký jako pelyněk* («гіркий як полин») та *hořký jako utrejch* («гіркий як миш'як») [M-W, s. 370, 564].

Отже, найбільш поширеним прототипом гіркою, представленим у народних порівняннях східних та західних слов'ян, є полин, тоді як порівняння із лексемою *хіна* та його еквівалентами трапляються значно рідше, переважно у книжному мовленні.

Відмінності у статусі прототипових одиниць можна простежити, враховуючи частоту їх вживань у текстах (самостійно чи у складі сталих порівнянь). Так, у «Національному корпусі руського язика» представлено лише три випадки порівняння (*горький*) *как хина* та один випадок – порівняння (*горький*) *как хинин*. Натомість компаративний вираз (*горький*) *как полынь* трапляється в корпусі 28 разів [НКРЯ]. Дані корпусу польської мови «Narodowy korpus języka polskiego» дозволяють твердити, що серед вжитих сталих виразів з прикметником *gorzki*

також домінує порівняння *gorzki jak piołun*, і хоча у текстах трапляються компаративи з опорними одиницями *morska sól, cykuta, żółć, ocet, dębowa kora, kruszyna*, але їх вживання одиничні, див. [NKJP].

Для оцінки міри «еталонності» різних об'єктів – носіїв певної ознаки – варто враховувати і результати асоціативних експериментів, проведених з носіями сучасної мовної свідомості. В асоціативному полі російського слова *горький*, що включає 642 слова, на відміну від полів прикметників *сладкий* і *кислый*, взагалі відсутня реакція, яка мала би статус еталону гіркового смаку. Найчастотніша реакція на слово *горький* – прикметник *сладкий* (70 реакцій), на другому місці – слово *вкус* (64 реакції), і лише на шостому місці опинилось слово *перец*, яке згадано опитуваними 31 раз (це менше 5 % від всіх відповідей). Серед об'єктів – носіїв гіркового смаку названо *лук* (9), *кофе* (5), *лекарство* (5), *хрен* (4), *миндаль* (2), *полынь* (2), *хина* (1), *корка лимона* (1), *горчица* (1), *хмель* (1), *тоник* (1) [РАС]. Той факт, що слова *полынь* і *хина* займають позиції на далекій периферії асоціативного поля, свідчить про суттєві зміни в наборі прототипів гіркового у сучасних мовців у порівнянні з носіями традиційної культури.

Особлива виділеність полину як еталону гіркоти у тлумачних словниках слов'янських мов, а також частотність сталих порівнянь з цим словом пов'язана з роллю полину у традиційних культурах слов'янських та інших європейських народів. Полин поширений повсюдно, на всій території Європи, він невибагливий, росте у будь-яких умовах, має доволі великі розміри, виразний зовнішній вигляд, сильно пахне. Гіркий смак всіх частин рослини, її харчова непривабливість для людини зумовили низку уявлень щодо культурної ролі полину. У всіх слов'янських народів полин наділений двома визначальними функціями: по-перше, обереговою (полин забезпечує людині захист від відьом, русалок, від чорта, що літає у вихорі, від нечистих покійників, що ходять по смерті, тощо), а по-друге, лікувальною [СД, с. 159–161]. Важливо, що полин використовують передусім для лікування таких хвороб, які приписуються впливу на людину нечистої сили (лихоманка, епілепсія, істерія, гельмінти). Гіркий смак і різкий запах функціонально об'єднує полин з іншими обереговими рослинами, такими як часник та осика. Таким чином, у структурі міфологеми полину серед усіх перцептивних ознак рослини домінує саме гіркий смак. Актуальність цієї міфологеми в минулому і визначила культурну роль полину як еталону гіркоти. І хоча традиційні уявлення про застосування полину з часом редукувались і значною мірою забулись, проте стереотип «полин гіркий» виявився надзвичайно стійким. Він продовжує відігравати вагомий роль у культурі слов'ян навіть в сучасних умовах, коли більшість носіїв мови не в змозі виділити полин серед інших дикорослих трав та ідентифікувати його. Разом з тим доводиться визнати, що якийсь універсальний, надетнічний прототип для гіркового смаку, який би домінував у словниках різних мов, відсутній. В деяких джерелах у дефініціях гіркового взагалі не використовується оstenсивний опис, див., наприклад, *bitter* «having a strong, unpleasant taste; not sweet» «той, що має сильний, неприємний смак; не солодкий» [OALE].

Якщо у членів мовно-культурного колективу сформовані сталі уявлення про певний прототиповий об'єкт чи явище, з якими пов'язують ту чи ту характеристику, то лексикографічний опис деяких ознакових лексем з

емпіричним компонентом суттєво спрощується. Відсилка до більш відомого об'єкта застосовується для передачі такої інформації, яка взагалі не підлягає незалежній вербалізації (передусім смакові, слухові, дотикові відчуття). Наприклад, щоб зафіксувати в дефініції неприємний запах рослини, у словнику використано апеляцію до іншого джерела неприємного запаху: *goosefoot* (лобода) «a plant of family Chenopodiaceae, ... smelling strongly of bad fish» «рослина родини маревих, з дуже сильним запахом тухлої риби» [NW, p. 411–412]. Цікаво, що інформація про оцінку запаху цієї рослини безпосередньо в дефініцію не вводиться, це знання має бути отримане як імплікація із відсилки до запаху тухлої риби. Загалом маркування запаху і смаку як диференційної ознаки об'єкта з'являється у дефініції в тих випадках, коли запах сильно вражає відповідний орган відчуття людини і служить засобом ідентифікації об'єкта чи його стану, зокрема, їжі та напоїв.

Прототипових запахів, які виконують роль еталона при описі лексичного значення остенсивним способом, очевидно, не дуже багато. Так, у дефініціях словника С. Ожегова ми знайшли лише три об'єкти, використані як еталони певного запаху: дьоготь, ефір, гіркий мигдаль (див. *креозот* «маслянистая жидкость с запахом древесного дегтя...»), *циан* «бесцветный ядовитый газ с запахом горького миндаля...»), *сероуглерод* «бесцветная летучая ядовитая горючая жидкость с неприятным эфирным запахом»). У словнику за ред. Д. Ушакова для остенсивного опису запахів використано відсилки до гірчиці, нафти і лимону (*инприт* «ядовитый газ с горчичным запахом, разъедающий слизистую оболочку и кожу»; *мелисса* «растение с белыми или желтоватыми цветами и лимонным запахом»; *озокерит* «минерал с нефтяным запахом, химически представляющий собой углеводород»). Насправді люди спроможні розрізняти і фіксувати у пам'яті значно більше запахів, ніж використано у словниках для остенсивного опису лексем.

Що стосується прототипів смаку, то, за нашими даними, їх практично не включають у словникові дефініції. У словнику С. Ожегова нам трапився лише один об'єкт, що служить еталоном смаку, – часник (*черемша* «дикорастущий лук, по вкусу напоминающий чеснок»).

Остенсивний опис лексичного значення може бути використаний і для вказівки на характерні звуки, особливо при описі звуконаслідувальних дієслів (*бекати*, *мукаати*, *каркати*, *капати*, *цекати*, *шокати* тощо), однак зрідка у словниках з'являються дефініції з відсилкою до еталону звуків чи їх джерела:

гуаена (гієна) «a wild animal like a dog that makes a sound like a laugh» «дика, подібна на пса, тварина, яка видає звук, схожий на сміх» [LDOCE];

окарина «духовий глиняний або фарфоровий народний італійський інструмент, який нагадує звучанням флейту» [СУМ 5, с. 661];

сичати «видавати або утворювати звуки, які нагадують протяжну вимову звука «с»» [СУМ 9, с. 210];

булькати «производит звуки, похожие на звуки жидкости, выливаемой из узкогорлового сосуда» [Ож.].

Дефініції з остенсивним описом звуків мають свої особливості, адже вони вимагають від носія мови згадування не статичних образів (таких як колір неба, запах часнику, смак лимону), а динамічних сцен з набором певних учасників

(флейта звучить лише тоді, коли хтось бере її в руки, дмухає в спеціальний отвір, закриваючи виходи для повітря пальцями; щоб почути звуки води, яка виливається з пляшки, треба уявити принаймні три складові відповідної сцени: людину, нахилену пляшку та воду). Таким чином, остенсивний опис звуків заторкує складні концептуальні утворення в пам'яті людини.

Загалом у словниковій практиці остенсивний спосіб лексичного опису слів, що містять семантичні компоненти смакового, звукового та запахового сприйняття, швидше виняток, ніж правило. Якщо лексикограф вважає за потрібне вказати на запах чи смак як на розрізнявальну ознаку слова, в дефініції фіксується переважно оцінка (приємний чи неприємний) та міра впливу на людину (різкий, сильний, гострий тощо, зрідка слабкий), див.:

нафталин «белое кристаллическое вещество с резким запахом...»; *редька* «корнеплод с толстым и светлым корнем, с острым вкусом и запахом»; *скипидар* «жидкость с едким запахом, получаемая гл. образом путем перегонки живицы»; *сероводород* «бесцветный газ с резким неприятным запахом, образующийся при разложении белковых веществ»; *багульник* «вечнозеленый болотный с одурманивающим запахом кустарничек семейства вересковых»; *белена* «ядовитое сорное растение семейства пасленовых с лилово-желтыми цветками и одуряющим запахом»; *затхлый* «с тяжелым запахом, испортившийся от гниения, сырости» [Ож.]; *бром* «химический элемент, едкая жидкость буро-красного цвета с сильным запахом» [Уш.]; *rose* «a flower that often has a pleasant smell, and is usually red, pink, white, or yellow» «квітка, що часто має приємний запах, звичайно червона, рожева, біла чи жовта» [LDOCE].

У цілому слід зауважити, що дефініції з параметричними та оцінними прикметниками для характеристики смаків і запахів використовуються лексикографами обережно, переважно в тих випадках, коли перцептивно-емпірична ознака має статус розрізнявальної. Пор. визначення скунса: *skunk* «small bush-tailed North American animal able to send out a strong, unpleasant smell as a defence when attacked» «дрібна північноамериканська тварина з пухнастим хвостом, яка продукує сильний неприємний запах, щоб захистити себе від нападів інших тварин» [Н2, р. 301]. Очевидно, що вказівка на запах, що виділяє скунс, у цьому випадку необхідна для пояснення поведінкових особливостей тварини і має статус релевантної ознаки. При описі слів – назв інших тварин, що виділяють певні запахи, цей емпіричний компонент, як правило, не включають до дефініції, пор. *mxip* «хижий звірок родини куницевих з коштовним пухнастим хутром» [СУМ], попри те, що саме ознака запаху відбита у внутрішній формі слова.

У семантиці багатьох слів будь-якої природної мови присутній змістовий компонент, що передає інформацію, отриману суб'єктом свідомості через канали відчуттів. Словникова практика засвідчує, що наявність у структурі концепту наочно-емпіричного складника часто створює труднощі при побудові дефініцій. Як правило, найбільш успішно будуються вербальні дефініції тих слів, що містять сприйняту зором статичну інформацію. Що стосується динамічного візуально-емпіричного компонента значення, то він або мінімізується, або взагалі не вводиться до складу дефініції. Це зумовлено тим, що змісти динамічної природи, пов'язані, зокрема, з моторною діяльністю людини, існують у свідомості у вигляді

сцен, скриптів, сценаріїв. Деякі з них вербалізовані за допомогою дієслів, а деякі взагалі не мають вербальних засобів для свого вираження.

Емпірична інформація складає основу лексичного значення так званих стохастизмів, які кодують позамовні явища наочно-чуттєвої природи з великою кількістю зовнішніх проявів. Словниковий опис у таких випадках часто обмежується фіксацією категоріальної приналежності об'єкта або будується як відсилка до мотивуючого слова. Спроба виокремити в дефініції емпіричні ознаки предмета чи явища часто призводить до включення випадкових характеристик, що не мають статусу необхідних та невід'ємних.

Суттєві труднощі виникають при лексикографічному описі слів, що кодують такі концепти, які не вербалізуються взагалі, наприклад, звуки, запахи чи тілесні стани людини (біль, судома, нудота, запаморочення тощо). Звуки, запахи чи тілесні стани сприймаються й усвідомлюються мозком людини, який отримує інформацію через складну систему сенсорних каналів, як цілісні, нерозчленовані відчуття. Деякі з них не мають проявів, приступних спостереженню ззовні. На концептуальному рівні таким відчуттям відповідають цілісні гешталти. Їхня сенсорно-тілесна сутність спричиняє неможливість описати такі явища за допомогою слів. Словникові дефініції, як правило, включають синонімічні відсилки; в деяких випадках у тлумаченнях вказуються причини чи наслідки певного стану, а також його оцінки.

Найбільш інформативними виявляються дефініції тих слів з емпіричним компонентом, до яких може бути застосований остенсивний опис. Таке тлумачення будується як відсилка до еталонного носія певної ознаки, до прототипу певної категорії. В таких випадках лексикографи апелюють до емпіричного досвіду користувача словника, причому цей досвід має бути частиною колективних уявлень, однакових для більшості членів мовно-культурної спільноти. Прототипи можуть мати універсальний, надетнічний, стабільний характер, проте деякі з них міняються в часі, залежать від традицій, уявлень, матеріальної культури національного колективу. Використання еталонних об'єктів у дефініціях слів з емпіричним компонентом не лише задовольняє потреби користувачів у зрозумілому словниковому описі; опертя на еталонні носії певної ознаки може служити ще одним підтвердженням існування прототипів у свідомості носіїв певної мови.

ЛІТЕРАТУРА

1. Гак В. Лексическое значение // Большой лингвистический словарь / В. Гак. – М. : 1998. – С. 262–265.
2. Жуйкова М. Образна основа фразеологізмів і фреймове моделювання // Славянская фразеология в синхронии и диахронии. Вып. 1 / М. Жуйкова. – Гомель: ГГУ им. Скорины, 2011. – С. 22–26.
3. Жуйкова М. Безособові дієслівні форми в контексті народної культури // Вісник Харківського національного університету ім. В.Н. Каразіна. – № 843. – Серія «Філологія». – Вип. 55 / М. Жуйкова. – Харків, 2009. – С. 120–124.
4. Кобозева И. М. Лингвистическая семантика / И. Кобозева. – М. : Едиториал УРСС, 2004. – 352 с.

5. Краткий словарь когнитивных терминов / Под общ. ред. Е. С. Кубряковой. – М. : Из-во МГУ, 1996. – 245 с.
6. Никитин М.В. Лексическое значение слова (структура и комбинаторика) / М.В. Никитин. – М. : Высшая школа, 1983. – 127 с.
7. Никитин М.В. Основы лингвистической теории значения / М.В. Никитин. – М. : Высшая школа, 1988. – 168 с.
8. Попова З. Д. Когнитивная лингвистика / З.Д. Попова, И. А. Стернин. – М. : АСТ: Восток – Запад, 2007. – 314 с.
9. Языковая номинация. Общие вопросы / Отв. редактор Б.А. Серебренников. – М. : Наука, 1977. – 360 с.
10. Wierzbicka A. Semantyka: Jednostki elementarne i universalne / A. Wierzbicka. – Lublin, 2006. – 535 s.

СЛОВНИКИ

1. Ad. – Adalberg S. Księga przysłów, przypowieści i wyrażeń przysłowiowych polskich. – Warszawa, 1889–1894. – 805 s.
2. Collins – The Collins English Dictionary. [Electronic recourse]. – Mode of access: URL: <http://www.collinsdictionary.com>
3. DFLI – Dizionario fondamentale della lingua italiana. – Istituto geografico De Agostini, S.p.A., Novara, 1999. – 1100 p.
4. Dor. – Słownik języka polskiego pod red. W. Doroszewskiego. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://sjp.pwn.pl/doroszewski/lista>
5. DU – Deutsches Universalwörterbuch. – [Electronic recourse]. – Mode of access: URL: <http://www.duden.de> <http://www.duden.de/rechtschreibung>
6. Farlex – The free dictionary by Farlex. – [Electronic recourse]. – Mode of access: URL: <http://de.thefreedictionary.com/>
7. H1, H2 – A. S. Hornby. Oxford Advanced Learner's Dictionary of Current English. – Oxford University Press. – 1980. – Volume 1-2.
8. KSSJ – Krátky slovník slovenského jazyka. – Bratislava: Veda. – 2003. – 985 s.
9. LDOCE – The Longman Dictionary of Contemporary English. [Electronic recourse]. – Mode of access: URL: <http://www.ldoceonline.com/>
10. M-W – Mokienko V., Wurm A. Česko-ruský frazeologický slovník. – Olomouc, 2002. – 659 s.
11. NKJP – Narodowy korpus języka polskiego. – [Electronic recourse]. – Mode of access: URL: <http://www.nkjp.uni.lodz.pl/>
12. NW – New Webster's Dictionary and Thesaurus of the English Language. Lexicon Publications, Inc. – Danbury, CT. – 1993.
13. NZ – Vocabolario della lingua italiana di Nicola Zingarelli. – Lo Zingarelli 2010. – 2704 p.
14. OALE – Oxford Advanced Learner's Dictionary. 8th edition. – CD-Rom.
15. SJP – Słownik języka polskiego PWN. <http://sjp.pwn.pl/> – CD-Rom.
16. SSČ – Spisovný slovník češtiny pro školu a veřejnost. – Praha: ACADEMIA, 2007. – 647 s.
17. Webster – Random House Webster's Unabridged Dictionary. – [Electronic recourse]. – Mode of access: URL: <http://www.dictionary.com/>

18. БАС¹ – Словарь современного русского литературного языка в 17 т. – Москва – Ленинград: Издательство Академии Наук СССР, 1950–1967.
19. БАС² – Словарь современного русского литературного языка в 20 т.: Изд. 2. – М., СПб.: Русский язык, 1991–1994.
20. МАС – Словарь русского языка. В четырех томах / Под ред. А.П. Евгеньевой. – М. : Русский язык, 1985–1988. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://feb-web.ru/feb/mas/mas-abc/default.asp>
21. НКРЯ – Национальный корпус русского языка. – [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://ruscorpora.ru/search-main.html>
22. НУФС – Мізін К. І. Німецько-український фразеологічний словник (усталені порівняння). – Вінниця: Нова книга, 2005. – 302 с.
23. Ож. – Ожегов С. И., Шведова Н. Ю. Толковый словарь русского языка. – М., 2010. – [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://ozhegov.textologia.ru/>
24. РАС – Русский ассоциативный словарь. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://thesaurus.ru/dict/dict.php>
25. САР – Словарь Академии Российской. В 6-ти частях. – СПб., 1789–1794.
26. СБНП – Слоўнік беларускіх народных параўнанняў / Уклад. Т.В. Валодзіна, Л.М. Салавей. – Мінск: Беларус. навука, 2011. – 482 с.
27. СД – Славянские древности. Этнолингвистический словарь в 5-ти томах / Под ред. Н. И. Толстого. – М. : Международные отношения. – Т. 4. – 2008. – 656 с.
28. СП – Левченко О. Українсько-російсько-білорусько-болгарсько-польський словник порівнянь. – Л. : Вид-во Львівської політехніки, 2011. – 746 с.
29. СРНС – Мокиенко В., Никитина Т. Большой словарь русских народных сравнений. – М. : ОЛМА Медиа Групп, 2008. – 800 с.
30. ССНП – Юрченко О.С., Івченко А.О. Словник стійких народних порівнянь. – Харків: Онови, 1993. – 176 с.
31. СУМ – Словник української мови: в 11-ти т. – К. : Наукова думка, 1970–1980.
32. Уш. – Толковый словарь русского языка под ред. Д.Н. Ушакова. В 4-х т. – М., 1935-1940. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.onlinedics.ru/slovar/ushakov.html>
33. Фр. – Франко І. Галицько-руські народні приповідки. Т. 1. – Львів, 1901; Т. 2. – Львів, 1908; Т. 3. – Львів, 1909.

УДК 81'44 : 398.91

*Зоряна Коцюба
(м. Дрогобич, Україна)*

**ВЗАЄМОЗВ'ЯЗКИ ОПОЗИЦІЙ «СВОЄ – ЧУЖЕ» ТА «Я – ВОНИ» В ПОБУТОВІЙ СВІДОМОСТІ НОСІВ СЛОВ'ЯНСЬКИХ, ГЕРМАНСЬКИХ І РОМАНСЬКИХ МОВ
(на матеріалі паремій)**

Універсальна опозиція «своє – чуже», поєднуючи культури, є водночас підґрунтям для усвідомлення їх національної специфіки. Вторинність будь-яких ключових чи периферійних протиставлень щодо цієї опозиції зумовлена її первісністю і прадавністю як механізму самоусвідомлення особи в колективі й етнокультурної спільноти серед собі подібних. Тому дослідження значення цієї